

SÁRKÖZY PÉTER
**Márai Sándor olaszországi írói
 magánya**

I. Mit jelent a kirekesztettség egy író számára?

Az irodalmi kirekesztettség azt jelenti, hogy egy író műveit évtizedeken, akár egy fél évszázadon át nem csak nem adják ki, de még meg sem is említik. Ez a kirekesztettség egyúttal az írói lét végét jelenti.

És ezt nemcsak az emigrációba menekült vagy kényszerített írók esetében van így. Márai és társai keserű, de azért kibírható életkörülmények között élve szenvedték el, hogy „otthon” egyre kevesebben tudnak létezésükről, műveikről. De mennyivel volt más a helyzete a Békásmegyeren felesége tanári fizetéséből tengődő Kassák Lajosnak, a Tiszapalkonyán raktároskodó Hamvas Bélának vagy a Balaton környékére száműzött Kodolányi Jánosnak, Szabó Lőrincnek, és ott a fordítás gályapadjára ültetett Németh Lászlónak, vagy az Új Ember szerkesztőségében senyvedő Pilinszky Jánosnak, a lapok brizsrovatait szerkesztő Ottlik Géának és a báb-színházi dramaturg Mészöly Miklósnak?

És még sokáig folytathatnánk az ötvenes években a „népi demokratikus kánonból” 1949-től kizárt írók nevét, melyhez hamarosan társulnak az ’56 után nemcsak a *ki-*, hanem a *bezárt* írók is, mint Déry Tibor, Hágy Gyula, Zelk Zoltán és fiatalabb börtöntársaik. Igaz, nekik, mint volt kommunistáknak, a lehúzott börtönévek után ismét megadatott a „megbocsájtás” és a „tűrt” kiadás elvtársi „kegyelme”, akárcsak korábban, az ötvenes évek első felében, a valóban rasszista, de valóban jó költő Erdélyi Józsefnek.¹ Ezt akarják megtagadni manapság egyes kritikusok és újságírók, olyan emigráns magyar íróktól, akiket valószínűleg soha nem is olvastak, akiket ma csak azért támadnak és neveznek fasisztának (mint ahogy a Máramarosszigeten született, valószínűleg az *Úz Bence* történetén felcseperedett Elie Wiesel tette egy

júniusi *Le Monde*-nak tett nyilatkozatában), mert rajtuk keresztül kívánnak belerúgni politikai ellenfeleikbe. Hiszen, ha egy országban „fasiszta írók” műveit népszerűsítik, akkor az az ország és természetesen annak kormánya is fasiszta. És akkor ismét lehet kiabálni: „Európa, segíts!”, mint ahogy azt tette 1992-ben a Magyar Írók Szövetsége elnökéből lett köztársasági elnök. Ami egyébként akkor sem volt igaz, mint ahogy most sem az. Egyszerűen csak arról van szó: egy-két ügyes hazai könyvkiadó felfedezte, hogy a majd’ fél évszázada nem olvasott műveket ma el lehetne adni, és ennek próbál a sajtóban nagy visszhangot kelteni, felhasználva a nemzetközivé duzzasztott politikai botrányt.

Mit tehet az író a kirekesztettség ellen?

Ahogy – a Nyíró József (halina) „gatyába kötött” műveit egyébként nem nagyon kedvelő – Radnóti Miklós írja Shakespeare-t követve *Naplójában*: *a kutya ugat, a macska nyávog, az író ír.*² Az igazi író ír, ahogyan Radnóti is majdnem Abdáig írta *Razglednicáit*. Ezért írtak itthon, az ötvenes években, mivel mást nem írhattak, csodálatos gyerekmeséket és verseket az irodalmi életből itthon kirekesztett írók, Mészöly Miklós, Pilinszky János vagy Weöres Sándor, és természetesen említsük még meg Mándy Iván *Csutak*-regényeit is. Ugyanígy „köszönhetjük” a kommunista rendszernek Tolsztoj és az orosz irodalom nagyjainak Németh László által készített fordításait, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor és mások gyönyörű versfordításait, igaz, a fordítók ezt a nehéz taposómalmot nem köszönték meg az őket saját műveik megjelentetésétől eltiltó rendszernek.

A külföldre menekült (emigrált) íróknak három választása volt. Az első, a lepraktikusabb megoldás felhagyni a szépirodalommal, és valamilyen „polgári” állást vállalni. Ez legtöbbször az újságírást jelentette, főleg az Amerika Hangja, a BBC és a Szabad Európa Rádió szerkesztőségében. Ez a típusú újságírás, szerkesztés biztosította a legtöbb magyar emigráns író megélhetését az ötvenes-hatvanas években

1 Érdekes módon, az 1947-ben háborús bűnősként több évre elítélt Erdélyi Józsefnek már az ötvenes években megadatott a „kiadás kegyelme”. 1954-ben és 55-ben két verseskötete is napvilágot látott, majd 1959–1982 között újabb hét Erdélyi-kötet jelent meg a „szocialista könyvkiadásban”, melyek ellen sem akkor, sem ma, senki sem tiltakozott. Királyhágó úti lakását 2000 óta emléktábla jelöli. Ezek szerint Nyíró József és Wass Albert „fasiszta”, Erdélyi József nem volt az...

2 Meg kell rögtön jegyezni, hogy Radnóti, Babitshoz hasonlóan, Németh Lászlót sem szerette különösebben, és *naplójában* róla sem ír szívesebben, csak „Aczél elvtárs” nem engedte, hogy a *Napló* 1989 évi (!) kiadásakor a sajtó alá rendező, Melцер Tibor barátom, a N. L. monogram feloldásával teljes nevének kiírásával szerepeltesse az írókat.

(sokszor 1989-ig), elég Borbándi Gyulára, Cs. Szabó Lászlóra, Szabó Zoltánra gondolni, de akár Márai Sándorra is, aki 1950 és '60 között rendszeresen olvasta be vasárnaponként Ulysses álnéven heti jegyzeteit a Szabad Európa Rádióba.

A másik megoldás a *nyelvváltás* volt. A befogadó ország nyelvén írni, mint azt tette Arthur Koestler, George Mikes Angliában már a harmincas-negyvenes években, vagy Olaszországban Bruck Edith, Giorgio Pressburger, Kemény Tamás, vagy Svájcban a nemrégiben elhunyt Ágota Kristóf. Ez nem valami megvetendő dolog, hiszen Tristan Tzara, Ionesco, Cioran vagy Kundera nem hoztak szégyent hazájukra, a román és cseh kultúrára, hogy külföldön francia nyelven írták és jelentették meg műveiket. (A migráns-irodalom kérdéséről és az Olaszországban olasz nyelven író magyar írókról két évvel ezelőtt tartottam előadást a Tokaji Íróklub rendezvényén.)³

És végül még volt egy harmadik megoldás is: miközben az írónak valamilyen módon sikerült megoldani a családfenntartás problémáját (idegen nyelvre fordított művei jogdíjaiból és külföldön élő rokonai anyagi támogatásával), továbbra is magyar írónak maradni, magyarul írni az új műveket, egyrészt az egyre fogyó és egyre érdektelenebb külföldi magyar olvasóközönség, illetve az utókor számára. Ezt választotta sok magyar író Wass Alberttől Parancs Jánosig, köztük elsők között Márai Sándor is, amikor 1948-ban elhagyta Magyarországot és felesége nagybátyja segítségével Nápoly egyik legszebb részén, egy szép posillipói teraszos lakásban találtak új otthonra.

II. Márai Olaszországban

„Az ének távolodott. Vijjogtak a vitorlák.
Egyszerre félni kezdett. Megroggyant keze-lába.
Felnagyott. Félt, hogy hazakerül Ithakába.”
Béke Ithakában, az Első ének mottója.

Márai Sándor a második világháború alatt végleg elvesztett mindent, amihez Magyarországon kötődött. Kassa ismét cseh kézre jutott, a magyar és német ajkú lakosságot örökre kitelepítették a városból, ha nem lettek már korábban a holocaust áldoz-

taivá; Budapestet az ostrom romvárossá tette, beleértve az író vár alatti, Mikó utcai lakását minden ingóságával és természetesen könyvtárával együtt. Igaz, felesége megmenekült, és ő is negyvenéves katonaköteles férfiként sértetlenül vészelt át Leányfalun a front átvonulását, de, mint az 1944–1948 közötti *Naplója* – amelyből negyven év múlva egyik legszebb könyvét, a *Föld! Föld!*-et írta – tanúsítja, nem volt illúziója, tudta, hogy írói munkássága otthon véget ért. Tudta, hogy az orosz megszállás alatt lévő Magyarországon éppúgy nincs helye a polgári liberális értékeknek, mint ahogy nem volt Németországban Hitler hatalomra jutása után, illetve a háború végén a német, majd nyilas kézre jutott Magyarországon. És azt is tudta, hogy az általa egyedül elviselhetőnek vélt polgári világnak is vége, és nemcsak a régi polgári világ tűnt el a háború szörnyűségei között, de megsemmisült a műveit olvasó közönség is (nem csak Magyarországon), amely számára regényeit írta.⁴

Amikor a háború után megjelent új regényeit, a *Garren-trilógiát* és a *Sértődötteket* az új rendszer fő ideológusának kikiáltott Lukács György is megtámadta (*Új hang* 1947, *Az új magyar kultúráért*, Szikra, 1948), Márai elhatározta, hogy elhagyja Magyarországot. (Érdekes módon ezt az új hatalom sem nagyon akarta megakadályozni, éppúgy, mint Zilahy Lajos, Körmendi Ferenc és más írók esetében sem.)

Úgy látszik, legegyszerűbbnek az látszott, ha egy-egy útlevelel odaadásával megszabadulnak az úgynevezett „polgári” íróktól, akiket azért nem lehetett bántani, mert a regényeikből készült filmjeik Sztálin elvtárs házi mozijának kedvelt darabjai voltak, és ezért ezek az írók, az írófejedelemeként tisztelt Herczeg Ferencsel együtt a szovjet hatóságok, maga Vorosilov marsall védelme alatt állottak. Ennek az útleveles emigrációba kényszerítésnek, mely megismétlődött a hetvenes nyolcvanas években a mi kutyánk ellenzék-kölykei esetében is, az az előnye is megvolt, hogy üresen hagyott bútorozott lakásaikba az új rendszer ideológusai költözhetek be, mint ahogy Cs. Szabó László gazdagon berendezett Belgrad-rakparti könyvtár-lakásával is történt.

Erről az elhatározásáról, és annak okairól Márai 1948-as *Naplójában* így vall:

3 Sárközy P., *Olaszországi magyar írók identitástudata*, in *A magyar irodalom égtájai. Sokágú sip Tokajban*. Szerk. Serfőző Simon, Miskolc, Bíbor, 2011, 93–100.

4 Megítélés szerinti ez a típusú olvasóközönség újbóli kialakulása okozta a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években tapasztalt nagy Márai-kultuszt Nyugat-Európában, főleg Olaszországban és az újra egyesült Németországban.

Ez a dekompozíciós folyamat mindig logikus. Az elmúlt években sorjában elvesztettem a munkám, az otthonom, elpusztult a társadalmi réteg, melynek írtam, aztán elvesztettem a hazám, az anyanyelvem, a jogi személyiségem. Most már nincs semmim. Megértem, mit érezhetett Assisi Szent Ferenc, amikor meztelen pucéran feküdt a fagyos földre. (Napló 1948–1952, 115.)

Olyan helyet keresett Európában, ahol a környezet és az ország lehetővé teszi, hogy önmaga és magyar író maradhasson. Ezt találta meg Olaszországban. Már 1948-ban azt írja: *most már biztosan tudom... legkésőbb jövő tavaszra elhagyom hosszú időre Magyarországot, és megkísérlem, hogy Olaszországban éljek. (A teljes napló, Helikon, 2008, 215).* A magyar emigráció központja ekkor München volt, de Márai nem akart az általa nem nagyon kedvelt népi írók (köztük Nyirő József) társaságában élni,⁵ és főleg nem akart ismét német nyelvű újságíróvá válni. Ezért választotta Olaszországot, illetve pontosabban: a Földközi-tenger nyugati partvidékét, a nápolyi öblöt. *Én csak magyar író vagyok, senki más. Olaszországban ez maradhatok, hazátlan magyar író. Ez nagy rang. Ezt választottam.⁶*

Választásáról egyébként az 1947-ben tett svájci, olaszországi és franciaországi útjáról írt *Európa elrablása* című kötetében maga Márai többször is említést tesz: *Luganóban napsütés. ... Körülöttem olaszul beszélnek. Hét éve várom ezt a pillanatot. (43) ... minden, ami az olasz határon fogad, ismerős. (48) ... A nép szerény, jókedvű, gyermekes és öröme képes, él a családban és az örökké kék olasz ég alatt (54) ... Vannak népek, amelyeket elismerünk, vagy respektálunk... Az olaszokat szeretni kell. Mert szegények. Mert jóindulatúak. Mert olaszok. (63) ... Így kellene élni, ilyen céltalanul, tervtelenül. Nápolyban van valami veszélyes, vonzó... (79) ... Rómába vissza kell még menni, hosszabb időre... (139)*

1948 augusztusában indultak útlevéllel „hivatalos útra” Svájcba, ahonnét hamarosan továbbutaztak Nápolyba, ahol felesége nagybátyja élt, aki egy tágas, teraszos lakást biztosított számukra az akkor még szép kertvárosban, Posillipóban.

A *Föld! Föld!*-ben így írja le a keleti-zóna elhagyását: *Az Alberg expressz kora délután indult Budapestről, és éjjel után ért az ennsi hídra. Megint*

*belépett az orosz katona, és kérte az útleveleket. Megvizsgálta a pecsétet, visszaadta az okmányokat, közömbösen becsukta a fülke ajtaját. Az éjszaka csendes volt. A vonat zajtalanul indult. Néhány pillanat múltán elhagytuk a hidat, a csillagos éjszakában utaztunk tovább egy világ felé, ahol nem vár senki... Megértettem, hogy szabad vagyok. Félni kezdtem. (Ugyanez a félelem-gondolat tér vissza a *Béke Ithakában* már idézett mottójában is.)*

Márai Olaszországban azt találta meg, amit keresett. A magányt, a napfényt, a tengert, a természet szépségét, a kultúra kincseit és a mindenkor mindenkiel kedves olaszokat.

Úgy éreztem, nem történhet semmi bajom többé, most végre vizontláthattam a tengert. (A teljes napló, 1949, Budapest, Helikon 2008, 8.) – Emberszabású élet legtovább itt lesz még a Közép-tenger partján. Ezért kell itt élni... ahol az olaszok emberi nemessége, tapintatuk, lényük finomsága az, ami még lehetővé teszi az életet. (A teljes napló, 1952–1953, Helikon, 2009, 17.) Márai számára az is fontos volt, hogy: *Itt legalább nincs proli. Vannak szegény, nagyon szegény emberek. De proli nincs. A legszegényebb ember is tudja, hogy van emberi dignitás. (Napló 1976–1983, Griff. 21.)* Ugyanis emiatt (is) menekült el a nyilasok, majd a prolik (nem munkások, prolik!) kezére jutott Magyarországról: *ami ott körülvett, nemcsak az organizált terror volt, hanem egy mindennél veszedelmesebb ellenfél, ami ellen nem lehet védekezni: a butaság. ... A buta ember mindenestől veszedelmesebb, mint a rossz ember. Nem lehet vitatkozni vele, mint ahogy lehet a rossz emberrel – nem hallja az érveket, mert buta. (Uo. 62)* Ezek a nápolyiak olyan szegények, mint a kő. És olyan következetesek is a szegénységben, mint a kő. (Uo. 173).

Ötvenedik születésnapján írja *Naplójába* (a párizsi *Látóhatárban* 1951-ben megjelent *Halotti beszéd* megszületése előtt): *Ma ötvenéves vagyok... Erős napsütés. Amíg a via Partenope egyik kávéháza előtt ülök és sütkérezem a fényben, arra kell gondolnom, hogy az elmúlt évtizedben... sokszor elképzeltem, milyen is lesz, ha egyszer ötvenéves leszek. Úgy képzeltem, akkor elhagyom az otthon, útra kelek, s letelepszem a Földközi-tenger nyugati partvidékén... Ez a vágyakozás a valóságban kevés valószínűséget ígért. De most ötvenéves vagyok, s valóságban elhagytam az otthon,*

5 Borbándi Gy., *Márai és az emigráció*, in „Este nyolckor születtem”. *Homage á Márai Sándor*, szerk. Lőrinczi H. – Czetter I., Szombathely, BAR, 2000, 287–300.

6 Rónay László idézi Márai szavait a véleményem szerint legjobb hazai Márai-monográfiában: Rónay L., *Márai Sándor*, Budapest, Akadémiai, 2005, 460.

és itt élek a Földközi-tenger nyugati partvidékén, a tenger partján, egy kertben, naplót írok, bort iszom, néha utazom a tengeren... Minden elkövetkezett, egészen más feltételek mellett, mint ahogy elképzeltem, s a végén mégis egészen úgy. (Napló, 1948–1952, 125)

Máraiék 1948 őszétől 1952 áprilisáig éltek Posillipóban, ahol ismét írni kezdett, nemcsak a naplójegyzeteit (az első kötetet 1968-ban jelentette meg saját kiadásában Washingtonban), hanem 1952-ben elkészült első új regényével, az Odüsszeusz hazátlan bolyongásáról, szerelmeiről és haláláról írt *Béke Ithakában* című művével is. 1951-től hetente egyszer Rómába utazott, ahol a Szabad Európa Rádió külső munkatársaként Ulysses álnéven minden vasárnap felolvasta heti jegyzetét. 1952 áprilisában azonban, nevelt fiuk tanulmányai miatt áttelepültek a nagyon szegény Itáliából a nagyon gazdag Amerikába. János fiuk jövője érdekében vállalták az amerikai áttelepülést, de azzal a gondolattal utaztak Amerikába, hogy amint lehet, visszamennek Olaszországba: *vissza kell menni Nápoly és Sorrento közé a tengerpartra. Ez az utolsó földszávok egyike, ahol még emberszabású emberek élnek.*” (A teljes napló, 1952–1953, Helikon, 388). Tizenöt éven keresztül New Yorkban éltek, ahol továbbra is a SZER munkatársa maradt, de 1967-ben, amikor Lola nagybátyjától házat örökölt Salernóban, ismét visszatértek több mint tíz évre az „emberszabású” Olaszországba.⁷ (1980 után is csak azért költöztek vissza Amerikába, mert egyre romló egészségük miatt célszerűnek látszott, hogy életük vége felé az egyre kaotikusabb, sztrájkoktól, robbantásoktól és emberrablásoktól szétzilált Olaszországból egy, legalább az egészségügyi és szociális szolgáltatások terén normálisnak számító országban, fogadott fiuk családja közelében éljenek Floridában.)⁸

Amerikában az ötvenes-hatvanas években Márai tovább írta „olasz” műveit, a *San Gennaro vérét*, a *Valami történt Rómában*, a Giordano Bruno peréről

és kivégzéséről írt *Erősítőt*, a *Juditot*, illetve az *Itélet Canudosban* című regényét és a háborús naplóból írt *Föld! Föld!*-et, ám erről a magyar irodalmi köztudat mit sem tudott.

Márai ugyan Olaszországban, a nápolyi, és később a salernói öbölben jól érezte magát, az olaszokat is szerette, az olasz táj és műemlékek szépsége vonzotta, de *Naplója* és ekkor írt regényei tanúsága szerint magányossága ekkor már szinte depressziós szintre jutott. Ezt Fenyő Miksa, a Nyugat egyik alapító, idős főszerkesztője már az ötvenes évek elején észrevette, amikor egy véletlen találkozását Máraival a híres római Caffè Greco kávéházban így örökíti meg a maig hazai kiadásra váró *Ami kimaradt az Odysseiából* című olaszországi naplójában (München, 1963), melyért megkapta Róma város irodalmi nagydíját:

1952. január 25. ... Délután a Caffè Grecóba menve Márait látom ott, ki Nápolyból jött át egy napra. Megörültem neki, hosszú idő után valaki, akihez – a Szentlélek lovagjához – valami közöm van. Beszéde érdekes, gazdag hangszerelésű, igyekszik is, hogy az legyen. Amiket én mondtam neki, nem nagyon érdekelték, nyilván nem is volt érdekes, bár nem tudhatta, mert láthatóan meg sem hallotta. Amiket az európaiságról mondott, formájában eredeti, értelmében vonzóan okos volt, s különösen örültem annak, hogy az olaszokat szereti, és ennek az érzésének méltó kifejezést tud adni. Nem szerettem a paradoxon hajszolást beszélgetésében, semmi szükség erre – de végül is mit számít ez! Szívesen voltam vele; régi Bristol-beli Nyugat-találkozások levegőjét éreztem körülöttem. A szemben lévő asztalnál két fiatal lány fogyasztotta a sütemények tömegét. Az egyik sottish ruhában, piros kendővel nyakában, kis fekete szalmakalapban, karcsú, finom arcú teremtés, különösen tetszik nekem; képes volnék kedvéért harminc évvel fiatalabb lenni – az az érzésem, hogy Márai észre sem vette sem a lányt, sem engem; ő egyedül ült a Grecóban.⁹

7 *Luce e Mare. Sándor Márai a Salerno, 1968–1980*, a cura di Tibor Mészáros – Gyula Kemény, Salerno, 2003. Edizioni 10/17 (Catalogo della Mostra),

8 Valóban, az 1968–1980 közötti naplójegyzeteiben egyre többet panaszkodik a fokozatosan romló olaszországi állapotok miatt, melyek természetesen sokkal jobbak voltak, mint a háború utáni években az ötvenes évek elején, csak időközben Máraiék megszokták a New York-i lét komfortját, mely után az olaszországi állandó sztrájkok, politikai merényletek egyre elviselhetetlenebbeknek tunktek. 1980-ban végleg eldöntik, hogy eladják a salernói lakást és végleg visszaköltöznek Amerikába a polgárháború szélére sodort Olaszországból.

9 Fenyő M., *Ami kimaradt az Odysseiából*, München, 1963, 127–128. Márai Fenyő Miksa halála alkalmából, a találkozás után

30, Fenyő könyvének megjelenése után 20 esztendővel később reagált erre az öt úgy látszik bántó „látéleltre”, melyben Fenyőt csak pénzembernek nevezi, valamint tagadja, hogy valaha is írt volna a Nyugatba, ami természetesen nem igaz: 1974: Exit Fenyő Miksa. *A kilencvennél idősebb Fenyő Miksát megcsalta az emlékezete... az igazság, hogy soha egyetlen alkalommal nem írtam a Nyugat című folyóiratba. ... Fenyő Miksával két évtizedes budapesti tartózkodásom alatt egyetlen egyszer találkoztam, nem a Bristolban, hanem a Lukács-fürdő uszodájában az ostrom után. ... Fenyő Miksa minderről megfeledezett – valószínűleg azt hite, hogy a GyOSz patronizálása nélkül senki sem lehetett író Magyarországon.* (201). Márai már 1919-ben közölt egy novellát a Nyugatban, és később itt közölte az *Egy polgár vallomása* első három fejezetét is.

A Márai olaszországi éveiről emlékezők,¹⁰ miközben szívesen idézik a *Naplók* olaszokról és Olaszországról szóló jegyzeteit, arról mindig megfélekeznek, hogy az írónak szinte semmi kapcsolata nem volt sem az ötvenes évek elején, sem a hatvanas-hetvenes években az olasz kulturális-irodalmi közélettel, sem a közelében élő olasz írókkal, értelmiségiekkel. Ne felejtjük el, hogy Márai nagyon gyengén beszélt (írt és valószínűleg olvasott) olaszul.¹¹ Egyetlen konkrét kapcsolatáról tudunk rögtön Nápolyba érkezése után felkereste az öreg Benedetto Crocét, akivel franciául beszélgetett a magyar liberalizmus megsemmisüléséről.¹² Nemcsak nem találkozott olasz írókkal (mint Illyés Gyula és Cs. Szabó 1947 végén¹³), de még műveiket sem látszik ismerni, egyetlen név az új olasz irodalomból, amelyet *Naplójában* megemlít, Tomasi Lampedusáé a *Gattopardo* nagy nemzetközi sikerét követően.

Hasonlóképp semmi kapcsolata nem volt az Itáliában élő magyar értelmiségiekkel, sem az egyháziakkal (Békés Gellért, katolikus költővel, az új Márai-művekről rendszeresen hírt adó *Katolikus Szemle* tudós főszerkesztőjével, Kada Lajos püspökkel és az 1967-ben megnyílt római Szent István Ház alapítóival), sem az Itáliában élő magyar művészekkel, mint Hajnal János festő, Tóth Imre (Amerigo Tot) szobrász, László Margit operaénekes, vagy Milloss Aurél, a római Operaház világhírű balett koreográfusa. Ugyanez megismétlődött 1967 után, amikor teljesen elzárkózott az egyetlen olaszországi élő kapcsolatának látszó Triznya-házaspár lakásán összegyűlő „magyar-kocsmá” tagjaitól, a nápolyi és a többi olasz egyetem magyar tanáraitól, az őt fordító és népszerűsítő

Pálincás László, Ruzicska Pál, Paolo Santarcangeli, Tóth László és Várady Imre professzoroktól, a vatikáni könyvtár magyar történész levéltárosától: Pásztor Lajostól és feleségétől, a római egyetem középkor történész professzorától, a SZER és a Vatikáni Rádió magyar munkatársaiig (mint Bányász Kató, Tóth Ágnes, Mihályi Géza, Szabó Ferenc). Tudomásom szerint nem volt kapcsolata a firenzei Michelangelo-múzeum neves magyar művészettörténész igazgatójával, Tolnay Károllyal, és egykori barátjának, az Auschwitzban tragikusan elhunyt Farkas István festőművésznek Rómában élő fiával sem.¹⁴ Hasonlóképp nem találkozott a Rómába látogató híresebb magyarokkal (Kerényi Károllyal, Cs. Szabó Lászlóval, Fejtő Ferencsel, Sárközi Mátyással), illetve a Triznyáéknál megszálló, a rendszerhűnek igazán nem nevezhető magyar írókkal (mint Pilinszky János, Rónay György vagy Weöres Sándor) sem. Ahogy ő írja *Naplójában*, *egyetlen olaszországi magyar ismerőse a nápolyi dóm-ban eltemetett András herceg, Nagy Lajos csúf halált szenvedett testvéröccse volt: Nápoly. A Dómban. András király koporsójának fali sírhelye előtt megkönnyebbülten álldogálok. Ez a halott egyetlen magyar ismerősöm Nápolyban. (Napló, 1948–1952, 89.)*

De nem nagyon érdekelték a műemlékek sem. Emigrációja elején még csak-csak ellátogatott a nápolyi régészeti múzeumba, Pompeibe, a nápolyi nemzeti könyvtárba, de később már erről sem történik említés naplójegyzeteiben. Hasonlóképpen nem érdekelték a nápolyi magyar emlékek, Mária és Beatrice királyné sírjai, a *Donnaregina* és a *Santa Maria Incoronata* magyar témájú gyönyörű freskói,¹⁵ és nem érdeklődött az olaszországi magyar emlékek

10 Tibor Mészáros, *Italia, paradiso degli esuli* (Olaszország a menekült Paradicsom), „Italia e Italia”, 14–15/2003, 16–17; Antonio Donato Sciacovelli, *L'Italia nei romanzi di Sándor Márai* (Olaszország Márai regényaiban), in „Quaderni Vergeriani”, 3–2007, 75–80; Tóth-Fodor József Péter, *Márai Sándor és Itália*, ELTE, 2012, MA-szakdolgozat.

11 1980-ban írja Salernóba egy olasz ismerősének: *Kedves Máriaó barátom! Elnézést, hogy angolul írok, de mint tudja, olasztudásom nagyon szegényes.* (1980. júl. 12.) Majd, amikor barátja olaszul válaszol, akkor megpróbál olaszul írni ... *Várni fogom kedves híreiket. Bocsnatot kérek a hibákért, de nem tudok írni olaszul.* (1980. nov. 22.) in *Luce e Mare. Sándor Márai a Salerno, 1868–1980*, a cura di Tibor Mészáros és Gyula Kemény, PIM, Salerno, Edizioni 10/17, 2003. *Naplója* tanúsága szerint Dante *Divina Commediáját* is csak Babits fordításában olvassatta.

12 *Nápoly, Crocénál, 1949.* in *Napló, 1948–1952*, 104–106. Amikor Croce azt kérdezte tőle: *Mit gondol, mi lesz a magyar liberálisokkal, a társadalmi, szellemi elitel?.* Márai azt felelte: *Ha van idejük a bolszevistáknak, akkor elsorvasztják, megfélemlítik az elitet is.* Azt már sem Croce, sem Márai szerencsére nem érték meg, hogy lássák, ennél még rosszabb is történhetett: 1989-ben Magyar-

országon épp a legvérmesebb maoista ifjúkommunistákból alakult meg az új magyar liberális párt.

13 1947 végén a Máraival együtt a genfi konferenciára kiutazott Illyés Gyula és Cs. Szabó László leutaztak Rómába, és római látogatásuk alkalmából Kardos Tibor, a Római Magyar Akadémia igazgatója, tiszteletükre egy írótalálkozót rendezett. Ezen több neves olasz író, Corrado Alvaro, Alberto Moravia, Guido Piovene, Alberto Savino, Leonardo Sinigalli, Giuseppe Ungaretti is megjelent, míg Illyés és Cs. Szabó mellett ott voltak a Piazza Navonán lévő Tre Scalini vendéglőben az Akadémián lakó fiatalabb ösztöndíjas írók, művészek is. Márai természetesen nem tartott Ilyésékkal Rómába, ekkor utazott le feleségével Nápolyba megnézni a posillipoi lakást. Vö.: Sárközi P., *Róma mindannyiunk közös hazája. Róma magyar emlékei, magyarok emlékei Rómáról*, Budapest, Romanika, 2010, 127–135.

14 *Márai Sándor, Európa elrablása*, Budapest, Révai, 1947, 118.

15 1949 januárjában eljut a nápolyi Incoronata (Santa Maria Incoronata) templomba, de nem veszi észre, hogy egy Szent László-ciklus előtt áll: *Az Incoronata templomában magasban Giotto és tanítványainak kopott, rozoga freskói...*(101). Vö.: Sárközi Péter, *Chiesa della Santa Maria Incoronata* in Banfi-Horváth-Kovács-Sárközi, *Itáliai magyar emlékek*, Romanika, 2007, 238–241.

kel foglalkozó magyar irodalom iránt sem. Napló-jegyzeteiben meg sem említi a *Magyarok Rómában* (1898) című könyv tudós szerzőjét, Riedl Frigyeset, sem az italomán Péterfy Jenő nevét, Szerb Antal *Utas és holdvilágát*, Fenyő Miksa itáliai útinaplóját (1963), Szauder József itáliai esszéit (*Ciprus és obeliszk*, 1963), Genthon István *Római naplóját* (1973), de még az 1970-ben a müncheni kiadójánál, a Griff gondozásában megjelent Cs. Szabó László által írt gyönyörű *Római Muzsikát* sem.

Mindennek megemlékezésével nem kívánom megsérteni Márai Sándor emlékét. Egyedül csak arra szeretnék rámutatni, hogy Márai sem Olaszországban (ahol jól érezte magát), sem Amerikában (ahol sokkal kevésbé, viszont sokkal rendezettebb körülmények között élhetett, mint az egyre kaotikusabb Itáliában), nem kívánt másként élni, mint „idegen”, mint hazájából, a magyar kultúrából kizárt emigráns író, és tegyük hozzá, mélységesen megsértett ember. Igaz, ha nem így érezte volna magát, akkor a XX. századi magyar irodalom szegényebb lenne a *Napló* valóban érdekes és elgondolkoztató jegyzeteivel és Kosztolányi híres verse melletti *harmadik magyar Halotti beszéddel*.

Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy a Naplójegyzetek és az ezekből írt *Föld! Föld!* (Toronto, 1972) kivételével az emigrációban nem születtek igazi „nagy” Márai művek. A *Béke Ithakában* (London, Lincolns Prager, Magyar Írók Könyvesháza, 1952), igaz, olvasmányos mű (főleg annak a magyar olvasónak, akinek megadatott, hogy Kirké szigetével szemközt nyithassa ki reggelente kölcsönlakásának a terracinai öbölre néző zsalugátereit), de semmiképp sem nevezhető a modern magyar irodalom jelentős alkotásának. Hasonlóképpen az új magyar irodalomkritika által egy kicsit későn felfedezett és véleményem szerint túlbecsült *San Gennaro vére* sem hibátlan alkotás.¹⁶ Megvallom, nekem egy kicsit Márai első itáliai élményeinek és a híres Humphry Bogart-féle *Casablanca* című film

„összegyúrásának” tűnik,¹⁷ de abban igaza van Márai egyik legérzékenyebb magyar olvasójának és elemzőjének, Rónay Lászlónak, hogy a mű egyszerre „regény, esszé, önvallomás, életgyónás”, és „abba a világirodalmi környezetbe tartozik, melyben – Márai megfogalmazása szerint – *csend van*.”¹⁸ Ugyanakkor az is látszik, hogy a *San Gennaro vére*-ben Márai a korábbi regénye, a *Béke Ithakában* szerkesztését ismételte meg: négy leírásban meséli el a Közép-Európából menekült tudós vagy író tragikus halálát, amikor egy vihar során valószínűleg a mélybe vetette magát egy nápolyi, a posillipói kilátó tengerparti teraszáról. Először az emigráns pár környezetében élő olaszok mesélik el egymásnak az „idegenekről” kialakított véleményüket (ez a könyv legszínesebb és legeredetibb része), majd ezt követően a rendőrparancsnok kérdezi ki a halálesetet rögzítő csendőr, majd az idegennel kapcsolatban lévő ferences atya véleményét, míg a könyv végén a menekült idegen élettársa mondja el, hogy társa nem kívánt végleg kivándorolni Ausztráliába, és San Gennaro segítségét kérte, hogy szabadítsa meg az életétől, és végül „a csoda” bekövetkezett.¹⁹ A könyvnek ebben a részében Márai végeredményben az 1948–1952 közötti *Naplókban* az emigránslet kilátástalanságáról kialakított véleményét írta át és adta a rendőrparancsnok, a gyóntató pap és az „idegen” társaul szegődött nő szájába. Ezért is nevezi Rónay László ezt az alkotást *életgyónásnak*.

A többi, hatvanas években írt vagy átdolgozott regény (*Rómában valami történt*, Toronto, 1971; *Erősítő...*, 1976; *Judit és az utóhang*, München, Griff 1980; *Ítélet Camudosban*, Toronto, 1970) megítélésem szerint, semmi esetre sem állítható az *Egy polgár vallomásai* vagy a Krúdy-regény, az első magyar posztmodern remekmű, a *Szindbád hazamegy* mellé.

Úgy érzem, az emigrációban írt művek alapján megállapítható, hogy Márait az általa elfogadott és önként vállalt emigráció és az ezzel járó *irodalomból való kirekesztettség mint író*t elemésztette. Ugyanakkor Márai

16 A regény először 1957-ben német nyelven rövidített formában jelent meg, majd ezt követte 1965-ben a teljes szöveget tartalmazó magyar kiadás. Vö.: Botka Ferenc, *A San Gennaro vére keletkezéséhez*, „Irodalomtörténeti Közlemények”, 2002, 5–6, 526–542. Kulcsár Szabó Ernő szerint a *San Gennaro vére* „egyike a modern magyar epika európai kontinuitást őrző alkotásainak, ... a hagyományos modernségnek azt a különös, jelképességgé dúsított, hűvösen tartózkodó, mégis bensőséges modalitását, a világszerűséget kiegyensúlyozott arányokban újratemtő, újklasszikus szövegeit. ... hiába keressük az 1945 utáni magyar prózáirásában.” (K. Sz. E., *Klasszikus modernség – karteziánus értékátváltás: Márai Sándor, San Gennaro vére*. „Új írás”, 1990, 5, 101–102.

17 A regény megírására minden bizonnyal a Nápoly mellett Campo

Bagnoliban lévő nagy második világháborús menekülttábor ihlette a szerzőt. Az itt gyülekező, Amerikába és Ausztráliába készülő, a régi világot végképp elhagyni szándékozó közép-európai menekültek sorsa komolyan foglalkoztatta Márait: *Tudják, hogy visszatérni csaknem oly nehéz lesz, mint amilyen nehéz volt elmenekülni*. (Márai S., *Campo Bagnoli*, „Szabadság”, Cleveland, 1950. febr. 15. Idézi Rónay László, i. m., 482.)

18 Rónay László, *Márai Sándor*, Budapest, Akadémiai, i. m., 557, ill. 559.

19 Antonio Donato Sciacovelli, *Credere nel miracolo: la Napoli di Sándor Márai ne Il sangue di San Gennaro* (Hinni kell a csodákban. Márai Sándor Nápoly-képe a *San Gennaro vére*-ben), „Nuova Corvina”, Buapest, 9–2001, 29–39.

Sándor, az ember és a gondolkodó, mint a II. világháború által eltörölt polgári világ egyik túlélője, a naplójegyzeteiben a XX. századi magyar esszéirodalom egyik legnagyobb teljesítményét nyújtja, hasonlót az idős Déry *Ítélet nincse*hez és „napi hordalékai”-hoz.

Naplójegyzeteinek állandó, visszatérő témái: az emigrációs lét „dekompozíciós” folyamata, melynek nyelvi vonatkozásait a *Halotti Beszéd* című versében költői formában is megörökítette,²⁰ az otthon elvesztése, az írói lét kérdésessége, hogy kinek is ír az ember – és mi tagadás: az embergyűlölet is, mely alól csak az olaszok jelentenek kivételt. Kár, hogy a több száz oldalas anyagból csak a háborús naplójegyzeteit formálta át önálló kötet formájába, az 1975-ben megjelent *Föld! Föld!*-ben, mely a *Szindbád hazamegy* és a *Kassai őrző* után, megítélésem szerint, az utolsó igazi nagy Márai-mű.

Az, ha egy író megszabadul attól a kényszertől, hogy másoknak írjon, az a depresszió túl fel is szabadítja. Örkény István idézi André Gide egy gondolatát: *Mióta nem embereknek beszélek, sokkal jobban fejezem ki magam. Többet ismertem meg így az élet titkaiból, mint amennyire mestereim valaha is megtanítottak*, melyhez Örkény István hozzáteszi saját 1956 utáni eltiltására gondolva: *az elnémított író is embereknek beszél, igaz, hogy nagyon kevés embernek. Néha talán csak egynek.* (Örkény I., *Párbeszéd a groteszkről*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 130). Márai emigrációja esetében, *Napló*-ja legalábbis ezt sugallja, talán még ez az egy olvasó is hiányzott.

III. Egy másik írói napló a hatvanas-hetvenes évek magyar irodalmában: Déry Tibor: A napok hordaléka

Déry Tibor, aki Márainál hat évvel volt idősebb, már az első világháború után „kirekesztette magát” politikai és egyéb okokból a magyar irodalomból, akkor, amikor Márai első nagy sikereit aratta regényeivel. Déry viszont akkor lett az új rendszer ünnepeztetett írója, a II. világháború után, amikor Márai egyre elviselhetlenebbnek érezte a magyarországi létet. Az 1956-

os forradalom után Déry Tibor, más író társaival egyetemben, ismét *ki-*, illetve *berekesztődött*, ugyanis 1957-ben letartóztatták, és 9 évi börtönre ítélték az ellenforradalmárnak nevezett, akkor 62 éves kommunista író. A hatvanas évek elején, főleg a külföldi sikereinek köszönhetően nemcsak kiengedték amnesztiával a börtönből, hanem ismét visszakerülhetett a magyar irodalomba. Ekkor írta, megítélésem szerint, három legjobb művét, a *G. A. úr X-bent*, a *Kiközösítőt* és az *Ítélet nincset*.

Ezek után már Déry is csak bestseller-kisregényeket írt (*Félfülű, Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról, Kedves Bó-peer*), illetve az öreg Máraihoz hasonlóan naplójegyzeteket, *A napok hordaléka*-it, melyeket 1964-től egészen haláláig, 1977 nyaráig írt nagy szorgalommal.²¹

Ő is Jules Renard-tól tanulta az írói naplórítást, akárcsak Márai, aki még 1935-ben a Nyugatban tanulmányt jelentetett meg Renard-ról. A francia író szerint „A naplóírás mulattat, elszórakoztat és meddővé tesz. Naplómát olvasgatva mégis azt hiszem, hogy életem legjobb és leghasznosabb munkája” (360), melyhez Déry hozzáteszi: *egyetlen igazi hazám ez a kenyéri kis füzet, melyekbe e sorokat írom.* (554) *Reggelre kelve, alig várom, hogy íróasztalomhoz, füzetem elé kerüljek. Pedig nincs miről szólnak, vagyis túl sok van, hogysen valami lehetne belőle.* (563) *Vigyázz öregember, hogy gondolkodásod érrendszere idő előtt el ne meszesedjék... Akkor ne mammogj, hallgass el.* (195)

A Márai-naplókhoz nagyon hasonló Déry-„hordalékok” legérdekesebb részei számunkra, amik Márai itáliai életét kutatjuk, az Olaszországról írt „márais” jegyzetek. Déry a húszas évek elején több évig élt (első felesége, majd Füst Milán társaságában) Itáliában, Perugiában, Firenzében és az Adria-tenger partján.²² Olaszul is tudott, nem véletlenül lett Pirandello egyik legjobb magyar fordítója. 1948-ban fél évig lakott akkori feleségével, Oravecz Paulával a Római Magyar Akadémián, majd a forradalom és a börtönök után, novellái és regényei nagy olaszországi sikere révén többször is meghívták Olaszországba. Ezen élményei megtalálhatók *A napok hordalékában* is.

1948 után először 1967-ben volt Rómában egy magyar–olasz írótalálkozón. Természetesen húsz év

20 Szathmári István, *Márai Halotti Beszéd című verséről*, in „*Este nyolckor születtem*”, *Tanulmányok Márai Sándorról*, szerk. Lőrinc Huba, Szombathely, Savaria, 1993.

21 Az összes idézet *A napok hordaléka* Réz Pál által szerkesztett kiadásából való, Budapest, Szépirodalmi, 1982.

22 Füst Milánnal töltött adriai „nyaralásukról” Déry Tibor az *Ítélet nincse* Füst Milán-fejezetében számol be. *12. Hogy szeretett volna élni, s nem értett hozzá?* In *Ítélet nincse*, Budapest, Szépirodalmi 1972, 166–180.

után elrettentí a „modern” Róma szörnyű forgalma, a turisták tömege és mindaz, ami ma is zavarja az Örök Városba először érkező utazót. De Déry, akár csak Márai, azonnal hozzátesszi: *Róma mégis imádnivaló. Most nem járok múzeumba, templomaiba, csak légkörében lengek, sodródok, mint egy öreg falevél a szélben.* (65)

1971 májusában a *Szerelem* című film bemutatójára Déry Tibor Darvas Lili, Töröcsik Mari és a szintén vele együtt bebörtönzött Darvas Iván társaságában megy Cannes-ba, ahol a film elnyeri a fesztivál fődíját. Ugyanez év októberében meghívják a Sorrentói Filmfesztivál elnökének. Természetesen, sem Márai *Naplójában* nem említi Déry Tibor olaszországi sikerét,²³ sem Dérynek nem jutott eszébe, hogy kapcsolatot próbáljon létesíteni a Sorrento közelében élő Máraival. Nem tudtak volna egymásról? Ekkor Márai 71, Déry 77 éves volt.

Az idős Déry olaszországi örömei nagyon hasonlítanak Máraiéihoz: a tenger, a napfény, a reggel és este cikázó fecskék látványa, az olasz emberek kedvessége:

Naplementekor fürödtem a tengerben. Itt már senki sem fürdik, pedig a víz még meleg. Olyan boldog voltam, hogy énekeltem az utcán. (184)

Egy fecske száll fel emlékezetembe, egyenesen a sötétkék nápolyi öböl felől. Ott még október végén is cikáznak a fecskék, a sorrentói magyar hetet is körülhímezték édes csipogásukkal. (197)

Imádom az olaszokat... Színészkednek születésüktől a halálukig, a legócskább naturalista stílusban, s közben mosolyognak az alakításhoz.

Nápolyban nem tudnék élni, még ha egy kis olasz halászfaluval idegzetem és megszokott előítéleteim idővel tán egyezsége tudnának is lépni. (189)

A Déry és Márai közti alapvető különbség a naplójegyzetek alapján mindenekelőtt a két író, a két ember temperamentumában keresendő. Márai depressziós, Déry epikureus alkat volt, és nem kívánt depressziós emigránsként élni és meghalni. Amikor 1973-ban egy francia diáklány azt kérdezte tőle, miért nem disszidált 1956 után, így válaszolt: *Élni tudnék maguknál – mondtam – tán még szívesebben is, mint idehaza, de írni nem. Az író bőre a nemzete, abból nem bújhat ki.* (353)

23 1957–1990 között hét Déry-könyv jelent meg olasz fordításban. Vö.: Sárközy Péter, *A magyar irodalom fogadtatása Olaszországban (1848, 1956, 2006)*, in *Túl minden határon. A magyar irodalom külföldön*, szerk. Jeney Éva és Józán Ildikó, Budapest, Balassi, 2008, 49–64.

Márai Olaszországi jegyzeteiből

Európa Elrablása (1947)

Nyolc nap után elutazom Luganóból. Mikor Chiassóba, a határállomásra ér a vonat, úgy érzem magam, mint aki gondosan kitakarított, meleg, fűtött szobából kilép a zord hideg világba, a szélviharba. De minden, ami az olasz határon fogad, ismerős. Sorbanállás, poggyászvizsgálat. Mint huszonhét év előtt... Fűtetlen vonat. ... Fázom, de otthonosan érzem magam. Mindez ismerős. (48)

Róma. A szívdobbanás, amikor elindulok az aszfalton. Nem én megyek... egy sors lépdél itt, amely egyidős az európai emberrel. (56)

Formiánál a tenger. (71)

Az olaszoknak a mindennapi életben szükségük van színes és mozgalmas nagyság-képzetekre, egyfajta állandó fortissimóra, ez náluk alkati követelmény. ... Hangosak, de szelídek. Kurjongatnak, de emberiek. A lelkük és jellemük még közel van egymáshoz. (85)

Napló 1948–1952

Velence, 1948. október: *A régi szállodában lakom a Cavallettóban... Csend, jó borok, végre megint érett, jó borok.* (82)

Nápoly, Posilipo, 1948. november: *A lakás, mely ott vár, magasan a tenger felett épült. A terrazza, amely a lakáshoz tartozik, a tengerre néz, s egy kertre, mely sötét és fehér krétavonalakkal fénylik a holdfényben.* (83)

Ezek az emberek szomorúak. Nem személy szerint... másképp. Személy szerint sokat nevetnek. De az egész szomorú. (84) *Üvöltve udvariasok.*

Amire Nápoly minden nap tanít: nem túl-élni, nem is magamévá tenni, hanem „csak élni”: ez az igazi feladat. (87)

Egyre messzebb vagyok valamitől? Nem tudom. Lehet, hogy egyre közelebb vagyok valamihez? (89)

Visszaúton zsúfolt vonatra jutok fel. Ez az olasz tömeg engesztelően türelmes. Egy pillanatra sem érzem magam közöttük hazátlannak, kitagadottnak. Ez a nagy, utolsó ajándék. Az olasz mosoly és türelem.

1949. január vége: *Áradó, remegő, kéklő, aranylónapsütés... Földöntüli ez a kékség.*

Ischia: *Tíz év után az első fürdöm a tengerben. A víz kemény, hideg, ismerős, okos.* (111)

Este a dagályban úszom. Amikor partközelve érek, Poszeidon két karral felemel és oly erővel csap a sziklához, hogy kezem, lábam összetörom. (112)

1950. Posillipo: *Délben, a januári fényben, amely olyan édes és lágy, mint nálunk otthon a májusi dél-előttök.*

1951. Cumae: *...Gyalog megyek haza (Posillipóba). Útközben arra gondolok, nagy szerencsétlenség lesz, ha egyszer el kell menni innen. (157)*

1952: *Ez a két év Posillipóban életem legnagyobb ajándéka volt. Mindent szerettem itt, és tudtam, a maguk módján ők is elfogadtak, a délolaszok. ...*

Napló, 1968–1975, Budapest, Helikon 2009.

1970. Salerno. *Dél előtt – a kávézóban, újságvásárlás közben eszméletvesztés. Négy hét egy 25 ágyas korteremben. Négy héten át soha sem unatkozom. Mikor elhagyja a kórházat, megállapítja: Mikor kilépek a teremből, meglepetéssel észlelem, hogy ez az ól, a testi felbomlásnak ez az alvilági istállója adott valamit. Mintha néhány héten át tartoztam volna valahová. (70)*

Nápolyban mostanában semmi sem működik, a közlekedés paralizált, a múzeumok, a hivatalok sztrájkolnak... de valahogy nem lehet igazán, szívből haragudni a nápolyiakra. Ahogy a gyerekekre sem lehet haragudni, akkor sem, ha olyan veszedelmes gyerekek, mint általában a nápolyiak. (75)

Róma ocsmány. A lárma, a tolongás, a ripők hang, a kapzsi sápszédés. (76)

Hiányzik a New York-i Public Library olvasóterme. (79)

1971 Egy hét New Yorkban: *Érdekes város. Nagy hibája, hogy nem embernek való.*

Svájcban: Jólesik a rend, a tisztaság. De ez az életforma majdnem muzeális, steril. (101)

Nápolyban: A hosszú nyár mézédésre érlelte a Campania Felix gyümölcseit. (102)

1972. *Reggel, a késő napsütésben, egy óra a ház-*

tetőn. Mint egy öreg gyík, úgy szürcsölöm a napot. Már semminek nem örülök, csak a napsütésnek. (121)

Alkonyatkor, magasan a terrazza felett, a kékes szürke ég halványodó térfogatában, Salerno felett, a tenger felett: a fecskék. Alkonyatkor, villámgyors szárnycsapással eszeveszett balletot járnak – magasan, hihetetlenül magasan keringenek, mint az örültek. (124)

Napsütéses reggel, amikor az ember egy pillanatra visszaemlékezik, homályosan, valamire, amit így neveztek: Élni. (128)

Nápolyban. A város piszkos. De úgy, ahogy egy nemes állat elfekszik természetes piszkában és közben ásít. Az utolsó városok egyike, ahol ennek a szónak: civitas – még mindennapos tapintható értelme van.

Salernóban a pályaudvaron embermagasan állnak az odavetett postaszákok... Sztrájkolnak az autóbuszok, a kórházakban az ápolók beszüntették a munkát... állandósultak az emberrablások és a bombarobbanások. (174)

1979. *Salernóban fagyos tavasz, vicsorgó délolasz télutó. A Csendes-óceán partja barátságosabb éghajlat, mint a Földközi-tenger partvidéke. (83)*

1980

Az olasz orvosok: hónapok óta nem sok eredménnyel iparkodott meggyógyítani. Szégyenkezve előhúz a zsebéből egy szalagra fűzött keresztet. Lourdes-ban volt, onnan hozta. Lehet, hogy igaza van. (99)

Búcsú Salernótól. Helyi szokás szerint mindenki csókkal búcsúzott. Életemben nem csókolóztam annyit, mint az utolsó nap Salernóban – az én életkoromban ez majdnem szexuális teljesítmény. De nem volt könnyű megválni a szép, szomorúan előkelő várostól. Az emberiség egyik utolsó rezervációs területe Felix Campania, mely most éppen nem felix. (99)

Vigasztaló volt köztük élni, az eszes, jómódorú és emberséges délolaszok között Itáliában. (100)